

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Φώτης Τερζάκης, *Ερμηνευτικά για τη Σχολή της Φρανκφούρτης*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 188.

Με το όνομα «Σχολή της Φρανκφούρτης» εννοούμε την ομάδα εκείνη των διανοουμένων που συσπειρώθηκαν γύρω από το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης, το έργο της οποίας συνιστά μια από τις πιο ρηξικέλευθες πολιτικές και πολιτισμικές κριτικές που διατυπώθηκαν στον 20^ο αιώνα. Σήμερα είναι προσίτο στους έλληνες αναγνώστες, σε κατά τεκμήριο ικανοποιητικές μεταφράσεις, σημαντικό τμήμα από το έργο των βασικότερων εκπροσώπων της Σχολής, και καθώς η σκέψη τους –που από τη φύση της αντιστέκεται σε πρόχειρες αναγνώσεις και «προκάτ» χρήσεις– ευτύχησε να μην γίνει μόδα, από αυτές που συχνά κατακλύζουν την... «πνευματική» αγορά, υπάρχει πλέον στέρεο έδαφος για να διεξαχθεί μια γόνιμη συζήτηση γύρω από τη βαρύνουσα και πολυεπίπεδη συνεισφορά των στοχαστών αυτών. Ένα τέτοιο έργο, ερμηνευτικό, κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, κι είναι αυτό που θα μας απασχολήσει εδώ. Πρόκειται για τη συλλογή δοκιμίων του Φώτη Τερζάκη με τίτλο *Ερμηνευτικά για τη Σχολή της Φρανκφούρτης*. Στον τόμο αυτό ο συγγραφέας συγκεντρώνει 18 δοκίμια, αποτέλεσμα της πολυετούς ενασχόλησής του με το έργο των εκπροσώπων της λεγόμενης «Κριτικής Θεωρίας».

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου συγκεντρώνονται 7 δοκίμια που όλα αφορούν πτυχές του έργου των βασικών εκπροσώπων της Σχολής (των Αντόρνο, Χορκχάιμερ, Μαρκούζε, Μπένγιαμιν), στο δεύτερο μέρος συγκεντρώνονται 5 δοκίμια για τις «ελληνικές προσλήψεις» της κριτικής θεωρίας και στο τρίτο συγκεντρώνονται 6 δοκίμια που αφορούν επιδράσεις της σχολής σε διάφορους συγγραφείς, ακόμα κι αν αυτοί δεν υπήρξαν μέλη του Ινστιτούτου. Αφορούν δηλαδή σε «επιγόνους» με την ευρύτερη σημασία, κι αυτό αξίζει να το προσέξουμε γιατί τεκμηριώνει τη θέση του Τερζάκη ότι η σκέψη των φρανκφουρτέζων παραμένει γόνιμη και σήμερα, αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό τους, και συνεπώς τα θεωρητικά εργαλεία που αυτή μας προσέφερε είναι αν μη τι άλλο πολύτιμα στην απόπειρα αναμέτρησης με τον σημερινό κυρίαρχο λόγο.

Να σημειώσουμε εδώ ότι το βιβλίο του Τερζάκη δεν συνιστά μια συνοπτική «εισαγωγή» ή ιστορία της Σχολής. Προϋποθέτει εκ μέρους του αναγνώστη μια σχετική, τουλάχιστον, γνώση της θεωρητικής διαδρομής των εκπροσώπων της σχολής, ώστε να μπορεί αυτός να παρακολουθήσει με ευχέρεια τα ουκ ολίγα θέματα και επιχειρήματα που αναπτύσσονται στο βιβλίο.

Στα δοκίμια του πρώτου μέρους, για παράδειγμα, ο Τερζάκης εξετάζει, μεταξύ άλλων, το «οιονεί οντολογικό», όπως το χαρακτηρίζει, «ενδιαφέρον του Μπένγιαμιν για τη γλώσσα» και πώς το «προσχέδιο» (ή καλύτερα, τα προσχέδια) για μια φιλοσοφία της γλώσσας του Μπένγιαμιν –που βρίσκονται διάσπαρτα στο ούτως ή άλλως αποσπασματικό κι ανολοκλήρωτο έργο του– συναντιέται με τη θεμελιακή κριτική του πολιτισμού που διατυπώνουν οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, στην οποία εφόσον «τα γνωσιολογικά ενεργήματα αποκαλύπτονται ως στρατηγήματα της κυριαρχίας συνάπτεται αναπόσπαστα μια φιλοσοφία της γλώσσας»· στη συνέχεια παρουσιάζει το βαρυσήμαντο νεανικό δοκίμιο του Μπένγιαμιν με τίτλο *Για μια κριτική της βίας* (ελλ. εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, μτφρ. Λεωνίδας Μαρσιανός) που διατηρεί ατόφια την επικαιρότητά του σήμερα (και καλό θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, να μελετηθεί προσεκτικά από τα ανταγωνιστικά

υποκείμενα και κινήματα), κυρίως για την ταύτιση νόμου και βίας που διατυπώνει (θέση που αποφεύγουν όπως ο διάλογος το λιβάνι οι ποικιλώνυμοι απολογητές του υπάρχοντος), καθώς και για την ιδέα της επαναστατικής αντι-βίας, που αναλύει στο δοκίμιο αυτό ο νεαρός Μπένγιαμιν, εμφανώς επηρεασμένος εν προκειμένω απ' τον Σορέλ. Ακολουθεί μια σύντομη αλλά μεστή «προσωπογραφία» του πιο πολυδιαβασμένου, ίσως, μέλους της σχολής, του Αντόρνο, τον οποίο ο Τερζάκης θεωρεί ως τον κατ' εξοχήν εκπρόσωπο εκείνης της δραστηριότητας που δικαιωματικά θα άξιζε να καλείται «φιλοσοφία» σήμερα: «της φιλοσοφίας ως κριτικής των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων, κριτική του κυρίαρχου μοντέλου πολιτισμού, κριτική των μορφών αυτοσυνειδησίας του ιστορικού παρόντος». Στο επόμενο κείμενο ο συγγραφέας επισημαίνει την προτίμηση του Αντόρνο, και όλων των εκπροσώπων της σχολής άλλωστε, στο δοκίμιο και «την πνευματική ελευθερία την οποία αυτό επικαλείται και ενσαρκώνει» έναντι της «φетиχιστικής» λατρείας της ακαδημαϊκής κοινότητας στην περιβόητη –και τόσο διάτρητη, είν' η αλήθεια– επιστημονικότητα (δεν αντέχω εδώ να μην αναφέρω τον σχετικό αφορισμό του Αντόρνο: «ακόμα και σήμερα αρκεί να επαινεθεί κάποιος ως συγγραφέας για ν' αποκλειστεί αυτομάτως από την ακαδημαϊκή κοινότητα»). Ακολουθεί η παρουσίαση της «φιλοσοφικής διαθήκης του Αντόρνο» της *Αρνητικής Διαλεκτικής* (ελλ. εκδ. Αλεξάνδρεια, μτφρ. Λ. Αναγνώστου) και στη συνέχεια ο σχολιασμός της ιδιαίτερας σημαντικής συζήτησης εντός του Ινστιτούτου για τον αντισημιτισμό, και συγκεκριμένα του εξαιρετικού, κατά τη γνώμη μου, δοκίμιου του Χορκχάιμερ *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη* (ελλ. εκδ. Έρασμος, μτφρ. Φ. Τερζάκης), όπου μεταξύ άλλων ο Χορκχάιμερ διατυπώνει τη θέση ότι ο φασισμός αποτελεί οργανική τάση του καπιταλισμού, και πως «όποιος δεν θέλει να μιλήσει για τον καπιταλισμό, δεν πρέπει επίσης να μιλάει και για τον φασισμό». (Να σημειώσουμε εδώ ότι τα περισσότερα μέλη της Σχολής, όντας εβραϊκής καταγωγής, αναγκάστηκαν να διαφύγουν στις ΗΠΑ για να γλυτώσουν από τη ναζιστική θηριωδία, ο δε Μπένγιαμιν που δεν κατάφερε να φύγει, είχε τραγικό τέλος, καθώς αυτοκτόνησε στον Πορτ Μπου, λίγο πριν το τέλος του πολέμου).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, όπου συγκεντρώνονται, όπως προείπα, δοκίμια σχετικά με τις «ελληνικές προσλήψεις» της κριτικής θεωρίας, διαπιστώνει κανείς ευχάριστα ότι η Σχολή της Φρανκφούρτης έτυχε γόνιμων αναγνώσεων στη χώρα μας, μιας και εδώ ο συγγραφέας παρουσιάζει και σχολιάζει έργα του Κων/νου Καβουλάκου, του Γιώργου Σαγκριώτη, του Κων/νου Ράντη και του Αλέξανδρου Χρύση που αντλούν τη θεματολογία τους άμεσα από τη Σχολή. Πράγματι, για το άνυδρο πνευματικό τοπίο της Ελλάδας, μια τέτοια, έστω και «δευτερογενής», παραγωγή λόγου ούτε αυτονόητη είναι κι ούτε έχουμε την πολυτέλεια να την προσπερνάμε.

Τέλος, στο τρίτο μέρος του βιβλίου παρουσιάζονται πτυχές του έργου στοχαστών όπως ο Ζίζεκ, ο Κόζικ, ο Τζάκομπι κι ο Κρίστοφερ Λας –που ναι μεν τυπικά δεν αποτελούν μέλη της Σχολής, αλλά ο Τερζάκης θεωρεί ότι η σκέψη τους χρωστά πολλά σε αυτήν και ότι τηρουμένων των αναλογιών βαδίζουν στα χνάρια της. Θα ήθελα, στο σημείο αυτό, να σχολιάσω, έστω και επί τροχάδην λόγω ελλείψεως χώρου, δυο κρίσιμα, κατά τη γνώμη μου, κείμενα του τρίτου αυτού μέρους. Πρόκειται για τα δοκίμια που αφορούν τον Albrecht Wellmer και τον Alfred Schmidt, τις σημαντικότερες φιγούρες της λεγόμενης «Νέας Σχολής της Φρανκφούρτης», του κύκλου, δηλαδή, των στοχαστών που, όπως λέει ο Τερζάκης, συνδέθηκαν με το αναθεωρητικό εγχείρημα του Χάμπερμας (τη σκέψη του οποίου θεωρεί ως το πολιτικό ισοδύναμο του ισχνού μεταρρυθμιστικού προγράμματος της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας), μολονότι ο συγγραφέας δεν τους ταυτίζει απόλυτα και αναγνωρίζει στον Schmidt περισσότερο ριζοσπαστικές προθέσεις από τους

υπόλοιπους. Ο συγγραφέας του βιβλίου θεωρεί ότι ο Χάμπερμας και ορισμένοι συνεργάτες του απομακρύνθηκαν σημαντικά από τις ριζοσπαστικές αναλύσεις των αρχικών εκπροσώπων της Σχολής και το έργο τους συνιστά μια κομφορμιστική αναδίπλωση σε σχέση με τις ρηξικέλευθες αναλύσεις της Παλαιάς Σχολής. Κατά τον Τερζάκη, δηλαδή, η ύπαρξη της σχολής σταματά με τον θάνατο του Αντόρνο το 1969, και ο κύκλος στοχαστών που συνεχίζει να δραστηριοποιείται μέχρι και σήμερα στο Ινστιτούτο δεν μπορεί επ' ουδενί να χαρακτηριστεί κληρονόμος της Παλαιάς Σχολής, κι αυτό είναι κάτι που δεν πρέπει να το ξεχνάμε στις θεωρητικές συζητήσεις που και σήμερα προκύπτουν, διεθνώς ή στην Ελλάδα, στις οποίες διάφοροι εμφανίζονται ως κατ' όνομα συνεχιστές της Σχολής, ενώ οι κομφορμιστικές τους θέσεις κατ' ουσίαν τους τοποθετούν απέναντί της. Στις πνευματικές γενεαλογίες σημασία δεν έχει, απαραίτητως, το ακαδημαϊκό περιβάλλον ή η πόλη όπου σπούδασε ο καθένας. Σημασία έχουν οι ρητά εκφρασμένες θέσεις και αναλύσεις του. Η μεθοδολογία και τα συμπεράσματά του.

Θα ήθελα να κλείσω τη σύντομη αυτή παρουσίαση με το εξής: καθώς διάβαζα τα *Ερμηνευτικά για τη Σχολή της Φρανκφούρτης*, αναρωτιόμουν πώς θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και να μας βοηθήσουν στις μέρες μας τα θεωρητικά εργαλεία της Σχολής, όχι για να εξασκηθούμε σε ακαδημαϊκές μελέτες που εκπονούνται σε συνθήκες θερμοκηπίου, αλλά για να αναλύσουμε, για παράδειγμα, την πολυεπίπεδη σημερινή κρίση και να μπορέσουμε να αναμετρηθούμε μαζί της. Ομολογώ πως την καλύτερη απάντηση πήρα από ένα άλλο βιβλίο του Φώτη Τερζάκη, που κυκλοφόρησε λίγο αργότερα από τις εκδόσεις Futura με τίτλο *Κρίση και ιδεολογίες στην Αυγή του 21^{ου} αιώνα*. Το βιβλίο αυτό, για την παρουσίαση του οποίου βέβαια θα χρειαζόταν ένα δεύτερο κείμενο, συνιστά νομίζω μια άκρως ικανοποιητική πρόταση (αλλά και απόδειξη) για το πώς μπορεί να διατηρηθεί ζωντανό, σήμερα, το πνεύμα της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Κώστας Δεσποινιάδης, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Εποχή» 30-8-2009